

Специфіка емпатії осіб похилого віку з різним рівнем освіти, умовами проживання та зайнятстю

У статті аналізуються особливості емпатії осіб похилого віку. Виявлено, що особи похилого віку мають занижений рівень емпатії. У способах відображення іншої людини найвагомим є емоційний. Найважливішою умовою розвитку їхньої емпатії є установки. Особи похилого віку, які проживають самотньо, мають вищий рівень емпатії, ніж ті, що проживають з родиною. Рівень освіти майже не впливає на прояв емпатії у похилому віці. Ті, хто не працює у цьому віці, мають вищий загальний рівень емпатії, ніж ті, хто працює.

Ключові слова: емпатія, компоненти емпатії (раціональний, емоційний, інтуїтивний, установки, що сприяють або перешкоджають емпатії, здатність до проникнення в емпатії, ідентифікація в емпатії).

В статті аналізуються особливості емпатії людей пожилых лиц. Виявлено, что уровень эмпатии у пожилых занижен. Среди способов отражения другого человека значимым оказывается эмоциональный. Важнейшим условием развития их эмпатии являются установки. У пожилых людей, проживающих одиноко, более высокий уровень эмпатии, чем у тех, кто живет с семьей. Уровень образования почти не влияет на проявление эмпатии в пожилом возрасте. У тех, кто не работает в этом возрасте, выше общий уровень эмпатии, чем у тех, кто работает.

Ключевые слова: эмпатия, компоненты эмпатии (рациональный, эмоциональный, интуитивный, установки, способствующие или препятствующие эмпатии, способность к проникновению в эмпатии, идентификация в эмпатии).

Постановка проблеми дослідження. Важливим засобом розвитку особистості у похилому віці є її емоційні відносини, формування яких відбувається під час міжособистісного спілкування. Результатом даного процесу є певна якість відносин, що виявляється у явищах симпатії та антипатії, дружби та ворожості, любові та ненависті (байдужості, приязні та неприязні).

Значущим механізмом міжособистісного спілкування осіб похилого віку є емпатія. Тому метою дослідження стало виявлення особливості емпатії осіб похилого віку, а саме – встановлення впливу на цей феномен рівня освіти (середня, середня спеціальна, вища), умов проживання (місто чи село, самотньо чи з родиною) та зайнятості старіючої особи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емпатія є особливою формою психічного відображення суб'єктом об'єктивної реальності, що опосередкована внутрішнім світом Іншого (Л.П. Журавльова). Здійснюється вона через відображення світу переживань іншої людини і трансформації цих переживань у власні. Таке відображення дозволяє партнерам досягати взаємоузгодження позицій, взаємопорозуміння, обирати відповідно до цього спільні засоби самої взаєморегуляції у процесі міжособистісної взаємодії (С.Д. Максименко, Т.В. Василишина) [3; 4]. Особливо актуальним це є у похилому віці (після 60 років), коли відбуваються суттєві зміни у житті особи і важливо знаходити спільну мову з іншими. Людина стає у цей час вразливішою до змін у звичному їй життєвому стереотипі, у найближчому оточенні; зростає її потреба у комунікації, загострюється почуття спорідненості і прихильність до близьких осіб; старіюча людина звільняється від службової ролі і суспільних справ або може продовжувати певну діяльність з метою підтримки авторитету та влади; їй необхідно адаптуватися до нових умов життя без постійних напружених занять (професійної діяльності); часто внаслідок таких змін відбувається погіршення її фізичного і розумового стану.

Щоб встановити особливості розвитку емпатії та окремих її складових осіб похилого віку, було проведене діагностичне дослідження. У ньому взяли участь 308 осіб віком від 57 до 75 років. Середній вік досліджуваних – 68 років. У містах проживають 152 досліджуваних, у селищах – 145, 11 осіб не вказали місце проживання. Частина досліджуваних є самотніми, живуть без родини (68 осіб), а 240 осіб, які брали участь у дослідженні, живуть з рідними. 123 досліджувані особи мають початкову, середню та неповну середню освіту, 77 осіб – середню спеціальну освіту, 97 осіб мають вищу освіту, 18 осіб не вказали рівень власної освіти. На теперішній час 55 осіб, які взяли участь у дослідженні, працюють, 253 – не працюють.

Для дослідження особливостей емпатії та її компонентів у дослідженні використано методикау діагностики рівня емпатійних здібностей В.В. Бойка [5]. Вона дозволяє виявити як загальний рівень розвитку емпатії, так і показники її окремих компонентів: раціонального (РА), емоційного (ЕМ), інтуїтивного (ІН), установок, що сприяють або перешкоджають емпатії (УС), здатності до проникнення в емпатії (ПР), ідентифікацію в емпатії (ІД). Емпатію В.В. Бойко розглядає як форму раціонально-емоційно-інтуїтивного відображення іншої людини.

Виявлено середні значення за кожним показником (компонентами емпатії та її сумарним показником) у досліджуваних.

Раціональний канал – 3,088, емоційний канал – 3,175, інтуїтивний канал – 2,854, установки, що сприяють або перешкоджають емпатії, – 3,321, здатність до проникнення в емпатії – 3,120, ідентифікація в емпатії – 2,717, сумарний показник емпатії – 18,276 (див. рис. 1).

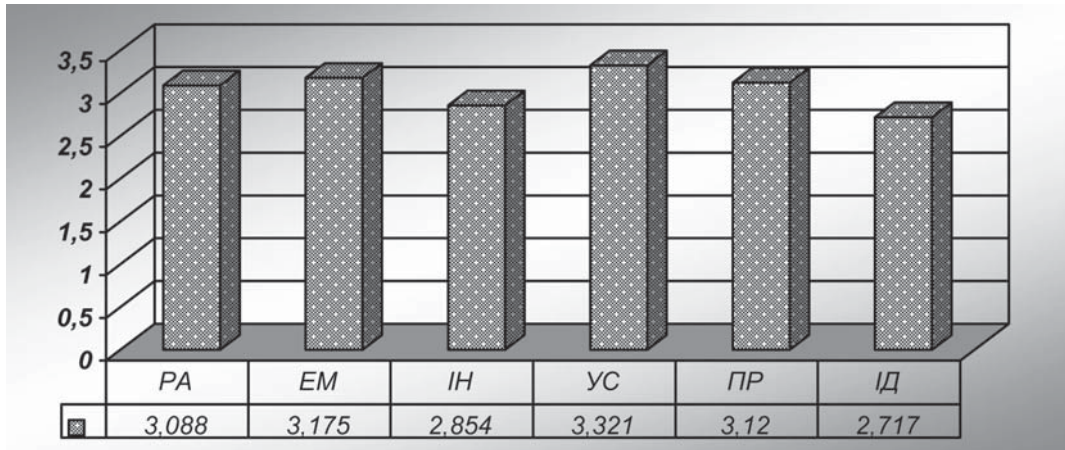

Рис.1. Компоненти емпатії осіб похилого віку

У досліджуваних осіб похилого віку найбільше значення має така умова (компонент) емпатії, як установки. Особа цього віку менше прагне уникати особистих контактів, схильна цікавитися іншими, їхніми проблемами та переживаннями. Можливо, це пов'язане із такою властивістю осіб похилого віку, про яку згадують багато дослідників, як виражена стурбованість життям, подіями у суспільстві, майбутнім, родичами (М.Д. Александрова, В.Д. Альперович), як не досить усвідомлений, вкрай генералізований стан, що за проявом нагадує незначну тривогу [1; 2]. Такий стан стурбованості зумовлений самою суттю старіння, супроводжується зниженням психічної сили, зменшенням обсягу психічного життя, економним використанням психічних ресурсів. Найменше значення серед усіх умов емпатії осіб похилого віку має ідентифікація. Основою цього є зміни в емоціях у похилому віці: вони стають менш рухливими та гнучкими, людина менше здатна до наслідування.

Серед трьох каналів емпатії у похилому віці переважає емоційний, далі раціональний та інтуїтивний. Вони краще емоційно пізнають іншу людину, ніж раціонально. Їм гірше вдається бачити поведінку партнерів, взаємодіяти з іншими в умовах дефіциту первинної інформації про них, складніше звертатися до досвіду, який знаходиться у підсвідомості. Сумарний показник емпатії осіб похилого віку відображає її занижений рівень.

Порівняємо рівень емпатії та її компонентів жителів міст та селищ похилого віку. Результати проведеного дослідження

свідчать, що у жителів міста вищими є середні значення за такими показниками: емоційний, установки, здатність до проникнення, ідентифікація, загальний рівень емпатії, а у жителів сіл вищими є середні значення за такими каналами (компонентами) емпатії: раціональний, інтуїтивний (див. рис. 2).

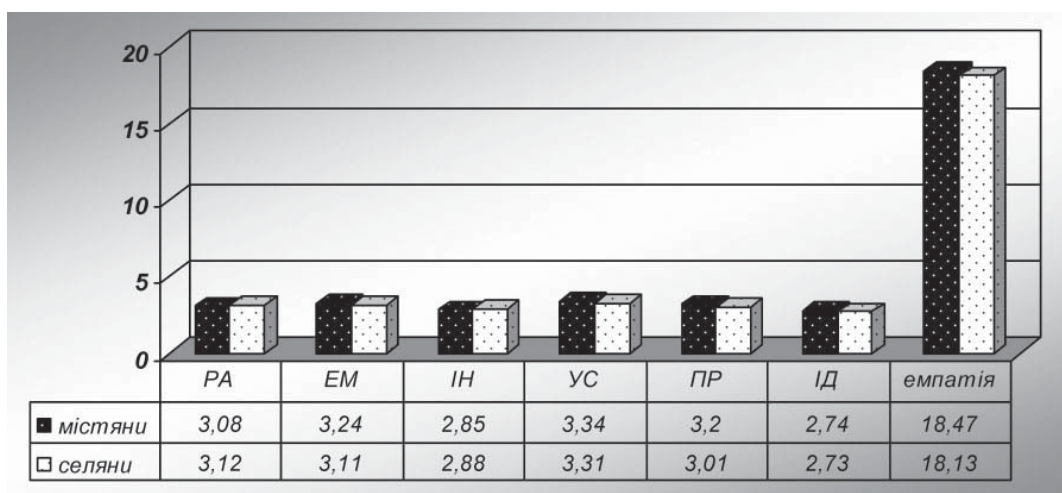

Рис. 2. Рівень емпатії осіб похилого віку жителів міст та селищ

Як у жителів села, так і у жителів міста, у похилому віці серед усіх компонентів емпатії найвищий рівень мають установки. Сумарний показник емпатії як у жителів села, так і у жителів міста, є заниженим.

Перевірили достовірність відмінності вибірових середніх арифметичних розподілів сумарного показника емпатії та її компонентів осіб похилого віку, які проживають у місті та селі, за допомогою t-критерію Стьюдента. Емпіричне значення t-критерію:

$$РА. t = |3,079 - 3,117| / \sqrt{0,009 + 0,009} = 0,297$$

$$ЕМ. t = |3,243 - 3,220| / \sqrt{0,010 + 0,011} = 0,902$$

$$ІН. t = |2,855 - 2,883| / \sqrt{0,011 + 0,011} = 0,183$$

$$УС. t = |3,197 - 3,014| / \sqrt{0,009 + 0,009} = 1,368$$

$$ПР. t = |2,802 - 3,287| / \sqrt{0,013 + 0,006} = 3,450.$$

$$ІД. t = |2,737 - 2,7315| / \sqrt{0,011 + 0,009} = 0,041$$

$$Емпатія. t = |18,467 - 18,131| / \sqrt{0,040 + 0,037} = 1,207.$$

Критичне значення за таблицею – 1,97 (при рівні значимості $\alpha = 0,05$). При $t < t_{кр}$ нульова гіпотеза про відмінність рівнів сумарного показника емпатії та її компонентів у містян та селян похилого віку не підтверджується. Тобто всі ці події є залежними,

рівень емпатії та окремих її компонентів у осіб похилого віку жителів міст та селищ є однаковим.

Порівняли рівень емпатії та її компонентів у осіб похилого віку, які живуть самотньо та з родиною. Результати проведеного дослідження свідчать, що у тих, хто живе самотньо, вищими є середні значення за майже всіма показниками, крім ідентифікації, який вищим є у тих, хто живе з родиною (див. рис.3).

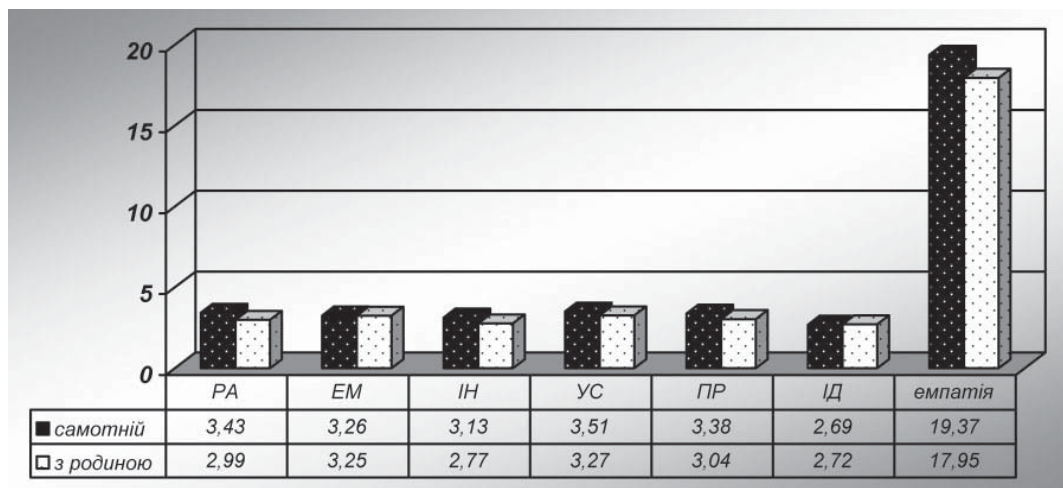

Рис. 3. Рівень емпатії осіб похилого віку, які живуть самотньо та з родиною

Як у осіб похилого віку, які живуть самотньо, так і у тих, хто живе з родиною, серед усіх компонентів емпатії найвищий рівень мають установки. Сумарний показник емпатії у жителів села, як і у жителів міста є заниженим, але у перших він наближається до середнього.

Перевірили достовірність відмінності вибірових середніх арифметичних розподілів сумарного показника емпатії та її компонентів осіб похилого віку, які живуть самотньо та з родиною, за допомогою t-критерію Стьюдента. Емпіричне значення t-критерію:

$$РА. t = |3,426 - 2,992| / \sqrt{0,021 + 0,006} = 2,674$$

$$ЕМ. t = |3,265 - 3,150| / \sqrt{0,022 + 0,007} = 0,680$$

$$ІН. t = |3,132 - 2,775| / \sqrt{0,022 + 0,007} = 2,085$$

$$УС. t = |3,515 - 3,267| / \sqrt{0,023 + 0,006} = 1,453$$

$$ПР. t = |3,382 - 3,046| / \sqrt{0,019 + 0,005} = 2,139$$

$$ІД. t = |2,691 - 2,725| / \sqrt{0,021 + 0,006} = 0,204$$

$$Емпатія. t = |19,368 - 17,954| / \sqrt{0,076 + 0,024} = 4,451.$$

Критичне значення за таблицею – 1,97 (при рівні значимості $\alpha=0,05$). При $t > t_{кр}$ нульова підтверджується гіпотеза про відмінність рівнів сумарного показника емпатії та таких її компонентів у осіб похилого віку, які живуть самотньо та з родиною: раціональний, інтуїтивний, здатність до проникнення. Тобто всі ці події є незалежними, особи похилого віку, які проживають самотньо, мають вищий рівень емпатії за цими компонентами, ніж ті, що проживають з родиною. Перші краще здатні спрямовувати власні пізнавальні процеси на стан, поведінку, проблеми іншої людини. За умов дефіциту інформації про співрозмовника самотні особи похилого віку можуть краще зрозуміти особливості його поведінки. Вони краще, ніж ті, хто живе з родиною, можуть у спілкуванні створювати атмосферу відкритості, довірливості.

При $t < t_{кр}$ не підтверджується нульова гіпотеза про відмінність рівнів таких компонентів емпатії в осіб похилого віку, які живуть самотньо та з родиною: емоційний, установки, ідентифікація. Тобто всі ці події є залежними, рівень таких компонентів емпатії у самотніх та проживаючих з родиною осіб похилого віку є однаковим.

Порівняли рівень емпатії та її компонентів осіб похилого віку, які мають різний рівень освіти: загальну середню і нижче, середню спеціальну та вищу. Результати проведеного дослідження свідчать, що раціональний компонент найвищим є у тих осіб, хто має вищу освіту, меншим – середню спеціальну і найменшим – загальну середню освіту. Емоційний компонент також найвищим є у тих, хто має вищу освіту, далі – у тих, хто має загальну середню, і найменшим – середню спеціальну. Інтуїтивний компонент найвищим є у тих, хто має середню спеціальну освіту, на другому місці – загальну середню і найменше проявляється у тих, хто має вищу освіту. Установки, що сприяють або перешкоджають емпатії, найбільше проявляються у тих, хто має вищу освіту, далі – середню спеціальну і найменше – загальну середню освіту. Здатність до проникнення в емпатії найбільше властива тим, хто має середню спеціальну освіту, менше – вищу освіту і найменше – загальну середню освіту. Ідентифікація в емпатії найвищою є у осіб похилого віку із середньою спеціальною освітою, нижчою – із загальною середньою освітою і найнижчою – із вищою освітою. Сумарний показник емпатії найбільшим є у тих, хто має середню спеціальну освіту, меншим – вищу освіту, найменшим – загальну середню освіту (див. рис.4).

В осіб похилого віку з різним рівнем освіти серед усіх компонентів емпатії найвищий рівень мають установки. Сумарний показник емпатії у них є заниженим.

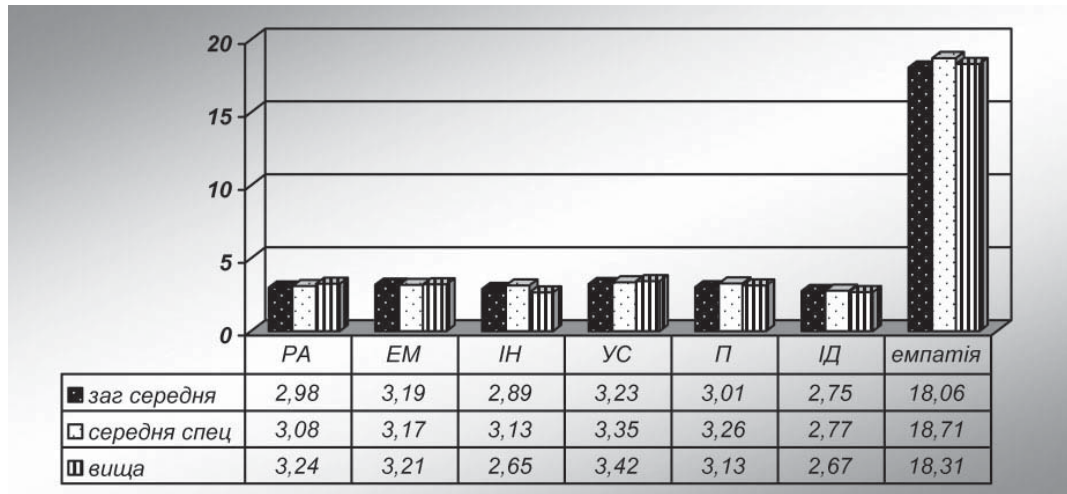

Рис. 4. Рівень емпатії осіб похилого віку, які мають різний рівень освіти

Перевіримо достовірність відмінності вибірових середніх арифметичних розподілів сумарного показника емпатії та її компонентів осіб похилого віку із середньою та середньою спеціальною освітою за допомогою *t*-критерію Стьюдента. Емпіричне значення *t*-критерію:

$$РА. t = |2,984 - 3,078| / \sqrt{0,011 + 0,018} = 0,555$$

$$ЕМ. t = |3,195 - 3,169| / \sqrt{0,013 + 0,023} = 0,139$$

$$ІН. t = |2,886 - 3,130| / \sqrt{0,013 + 0,024} = 0,630$$

$$УС. t = |3,008 - 3,260| / \sqrt{0,010 + 0,018} = 1,492$$

$$ПР. t = |3,382 - 3,046| / \sqrt{0,019 + 0,005} = 2,139$$

$$ІД. t = |2,748 - 2,766| / \sqrt{0,012 + 0,020} = 0,102$$

$$Емпатія. t = |18,065 - 18,714| / \sqrt{0,043 + 0,081} = 1,844.$$

Критичне значення за таблицею – 1,97 (при рівні значимості $\alpha = 0,05$). При $t < t_{кр}$ не підтверджується нульова гіпотеза про відмінність рівнів усіх компонентів емпатії та її сумарного показника в осіб похилого віку із середньою та середньою спеціальною освітою. Тобто всі ці події є залежними, рівень таких компонентів емпатії в осіб похилого віку із середньою та середньою спеціальною освітою є однаковим.

Перевірили достовірність відмінності вибірових середніх арифметичних розподілів сумарного показника емпатії та її компонентів осіб похилого віку із середньою та вищою освітою за допомогою *t*-критерію Стьюдента. Емпіричне значення *t*-критерію:

$$РА. t=|2,984-3,237|/\sqrt{0,011+0,015}=1,563$$

$$ЕМ. t=|3,195-3,2069|/\sqrt{0,013+0,015}=0,066$$

$$ІН. t=|2,886-2,649|/\sqrt{0,013+0,017}=1,368$$

$$УС. t=|3,236-3,423|/\sqrt{0,013+0,016}=1,110$$

$$ПР. t=|3,008-3,134|/\sqrt{0,010+0,014}=0,805$$

$$ІД. t=|2,748-2,670|/\sqrt{0,012+0,015}=0,469$$

$$Емпатія. t=|18,065-18,309|/\sqrt{0,043+0,062}=0,754.$$

Критичне значення за таблицею – 1,97 (при рівні значимості $\alpha=0,05$). При $t < t_{кр}$ не підтверджується нульова гіпотеза про відмінність рівнів усіх компонентів емпатії та її сумарного показника в осіб похилого віку із середньою та вищою освітою. Тобто всі ці події є залежними, рівень таких компонентів емпатії в осіб похилого віку із середньою та вищою освітою є однаковим.

Перевірили достовірність відмінності вибіркового середнього арифметичних розподілів сумарного показника емпатії та її компонентів осіб похилого віку із середньою спеціальною та вищою освітою за допомогою t-критерію Стьюдента. Емпіричне значення t-критерію:

$$РА. t=|3,078-3,237|/\sqrt{0,018+0,015}=0,874$$

$$ЕМ. t=|3,168-3,206|/\sqrt{0,022+0,015}=0,191$$

$$ІН. t=|3,130-2,649|/\sqrt{0,023+0,017}=2,369$$

$$УС. t=|3,351-3,423|/\sqrt{0,020+0,016}=0,379$$

$$ПР. t=|3,260-3,134|/\sqrt{0,018+0,014}=0,701$$

$$ІД. t=|2,766-2,670|/\sqrt{0,020+0,015}=0,511$$

$$Емпатія. t=|18,714-18,309|/\sqrt{0,081+0,062}=1,070.$$

Критичне значення за таблицею – 1,97 (при рівні значимості $\alpha=0,05$). При $t > t_{кр}$ нульова підтверджується нульова гіпотеза про відмінність рівнів інтуїтивного компоненту в осіб похилого віку із середньою спеціальною та вищою освітою. Тобто всі ці події є незалежними, особи похилого віку із середньою спеціальною освітою мають вищий рівень емпатії, ніж особи похилого віку із вищою освітою. Перші здатні краще, ніж другі, обробляти інформацію про партнера на несвідомому рівні, можуть бачити поведінку партнерів, діяти в умовах дефіциту первинної інформації про них.

При $t < t_{кр}$ не підтверджується нульова гіпотеза про відмінність рівнів усіх інших (крім інтуїтивного) компонентів емпатії та її

сумарного показника в осіб похилого віку із середньою спеціальною та вищою освітою. Тобто всі ці події є залежними, рівень цих компонентів емпатії в осіб похилого віку із середньою спеціальною та вищою освітою є однаковим.

Порівнюємо рівень емпатії та її компонентів працюючих та непрацюючих осіб похилого віку. Результати проведеного дослідження свідчать, що у непрацюючих осіб вищими є середні значення майже за всіма показниками емпатії, крім здатності до проникнення, що переважає у працюючих осіб похилого віку (див. рис.5).

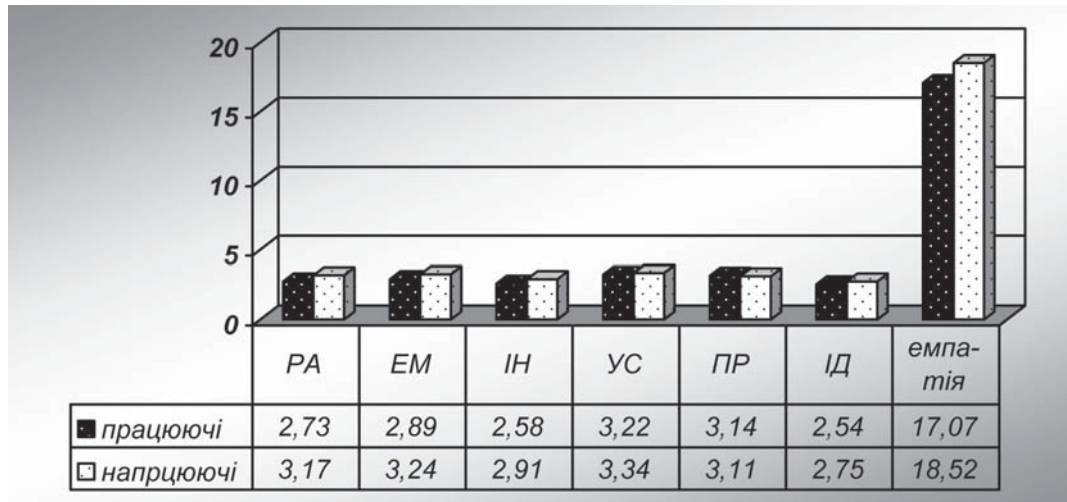

Рис. 5. Рівень емпатії працюючих та непрацюючих осіб похилого віку

Як у працюючих, так і у непрацюючих осіб похилого віку, серед усіх компонентів емпатії найбільше значення мають установки. Сумарний показник емпатії у працюючих та непрацюючих осіб похилого віку є заниженим.

Перевіримо достовірність відмінності вибірових середніх арифметичних розподілів сумарного показника емпатії та її компонентів працюючих та непрацюючих осіб похилого віку за допомогою t-критерію Стьюдента. Емпіричне значення t-критерію:

$$РА. t = |2,727 - 3,166| / \sqrt{0,022 + 0,006} = 2,641$$

$$ЕМ. t = |2,891 - 3,237| / \sqrt{0,029 + 0,006} = 1,843$$

$$ІН. t = |2,582 - 2,913| / \sqrt{0,031 + 0,006} = 1,680$$

$$УС. t = |3,218 - 3,343| / \sqrt{0,027 + 0,006} = 0,689$$

$$ПР. t = |3,145 - 3,114| / \sqrt{0,025 + 0,005} = 0,177$$

$$ІД. t = |2,545 - 2,755| / \sqrt{0,026 + 0,006} = 1,174$$

$$Емпатія. t = |17,073 - 18,526| / \sqrt{0,107 + 0,022} = 4,034.$$

Критичне значення за таблицею – 1,97 (при рівні значимості $\alpha=0,05$). При $t > t_{кр}$ підтверджується нульова гіпотеза про відмінність рівнів раціонального компонента та сумарного показника емпатії у працюючих та непрацюючих осіб похилого віку. Тобто всі ці події є незалежними, особи похилого віку, які не працюють, мають вищий рівень емпатії за цими показниками, ніж особи похилого віку, які працюють. Увага, сприйняття і мислення перших більше спрямовані на стан, поведінку, проблеми іншої людини, вони краще здатні переробляти інформацію про неї. Знаною мірою за рахунок цього вони знатні краще, ніж другі, відображати особливості іншої людини.

При $t < t_{кр}$ не підтверджується нульова гіпотеза про відмінність рівнів таких компонентів емпатії працюючих і непрацюючих осіб похилого віку: емоційного, інтуїтивного, установок, здатності до проникнення, ідентифікації в емпатії. Тобто всі ці події є залежними, рівень зазначених компонентів емпатії у працюючих і непрацюючих осіб похилого віку є однаковим.

Висновки. Емпатія як здатність до відображення світу переживань іншої людини і трансформації цих переживань у власні є важливою у похилому віці. Виявлено, що особи похилого віку мають занижений рівень емпатії. У способах відображення іншої людини найвагомим є емоційний. Вони краще емоційно пізнають іншу людину, ніж раціонально, ще складніше у похилому віці звертатися до досвіду, який знаходиться у підсвідомості. Найважливішою умовою розвитку емпатії у цьому віці є установки. Завдяки цьому людина не так схильна уникати особистих контактів, цікавиться іншими, їхніми проблемами та переживаннями. Місце проживання людини (місто або село) не впливає на рівень її емпатії.

Особі похилого віку, які проживають самотньо, мають вищий рівень емпатії, ніж ті, хто проживає з родиною, що досягається за рахунок раціонального та інтуїтивного каналів і здатності до проникнення в емпатії. Перші краще здатні спрямовувати власні пізнавальні процеси на стан, поведінку, проблеми іншої людини. За умов дефіциту інформації про співрозмовника самотні особи похилого віку можуть краще зрозуміти особливості його поведінки. Вони краще, ніж ті, хто живе з родиною, можуть у спілкуванні створювати атмосферу відкритості, довірливості. Самотність проживання осіб у похилому віці не впливає на емоційний канал емпатії, установки, які приймають або перешкоджають емпатії, ідентифікацію в емпатії.

Рівень освіти (по-перше, початкова, середня та неповна середня, по-друге – середня спеціальна, технічна, медична, педагогічна тощо, по-третє – вища) майже не впливає на прояв емпатії у похилому віці. Лише інтуїтивний канал емпатії є вищим у осіб похилого віку із

середньою спеціальною, ніж у осіб із вищою освітою. Перші, маючи практичну підготовку, здатні краще, ніж другі, обробляти інформацію про партнера на несвідомому рівні, можуть бачити поведінку партнерів, діяти в умовах дефіциту первинної інформації про них.

На прояв емпатії у похилому віці впливає професійна зайнятість людини. Так, виявлено, що ті, хто не працює, мають вищий загальний рівень емпатії, ніж ті, хто працює, що досягається за рахунок раціонального каналу. Саме непрацюючим особам у похилому віці легше, ніж працюючим, спрямовувати власну увагу, сприйняття і мислення на стан, поведінку, проблеми іншої людини, вони краще здатні переробляти інформацію про неї.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у вивченні динаміки емпатії на інших етапах старості (старечий вік, довгожителі), інших чинників, які зумовлюють динаміку емпатії у старості, у розробці рекомендацій з оптимізації емпатії у похилому віці тощо.

Список використаних джерел

1. Александрова М.Д. Проблемы социальной и психологической геронтологии / М.Д. Александрова. – Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1974. – 136 с.
2. Альперович В.Д. Социальная геронтология / В.Д. Альперович. – Рн/Д.: Феникс, 1997. – 576 с.
3. Василишина Т.В. Емпатійні здібності вчителів. Психологічний аспект / Т.В. Василишина // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – № 4. – С. 37-38.
4. Журавльова Л. П. Психологія емпатії / Л.П. Журавльова. – Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 328 с.
5. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: [учебное пособие / ред-сост. Д.Я. Райгородский]. – Самара: Изд. дом “БФХРАХ”, 1998. – 672 с.

The article analyzes the features of empathy elderly. Revealed that the elderly have a diminished level of empathy. In the display of another person is the most important emotional. The most important condition for developing their empathy is attitudes. Those elderly who live alone have higher levels of empathy than those living with family. Educational level almost does not affect the expression of empathy in the elderly. Those who do not work at this age have a higher overall level of empathy than those who work.

Key words: empathy, empathy components (rational, emotional, intuitive, attitudes, that promote or hinder empathy, the ability to penetrate into empathy, identification in empathy).

Отримано: 17.02.2012 р.